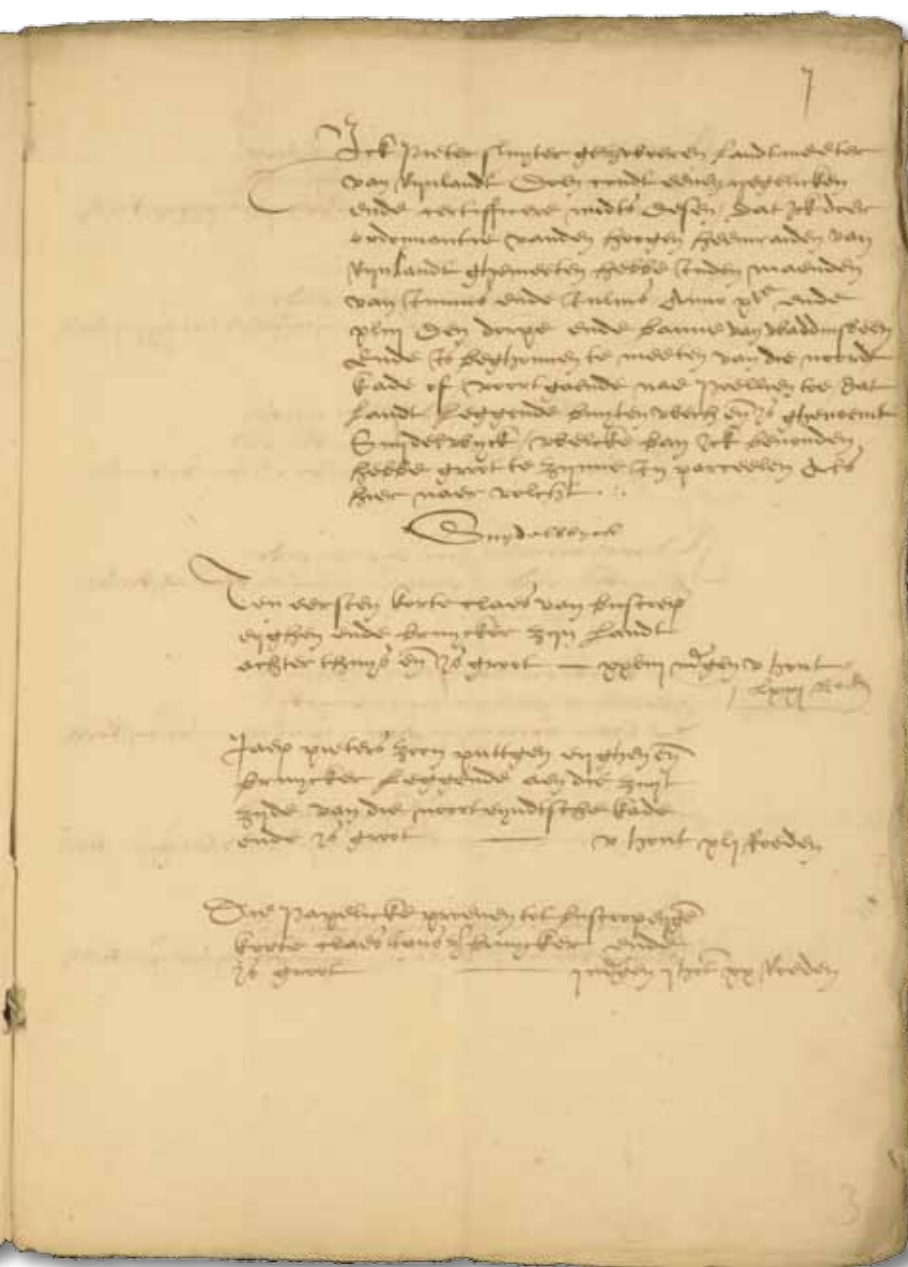

De Rijnlandse morgenboeken

In de studiezaal van het hoogheemraadschap van Rijnland in Leiden is het een regelmatig geraadpleegde bron: de morgenboeken. Van de meeste ambachten (plattelandsgemeenten) binnen het territoir van Rijnland zijn ze overgeleverd. We hebben het hier over registers met daarin genoteerd de eigenaren of gebruikers en de grootte van hun land, uitgedrukt in de oppervlaktematen morgen, hont en roede. Dit alles ten behoeve van de heffing van de omslag voor het hoogheemraadschap. Wat maakt deze morgenboeken zo bijzonder en wat kunnen genealogen ermee?

Gert Koese

De geschiedenis van de Rijnlandse morgenboeken is nauw verweven met het ontstaan van de middeleeuwse waterstaatszorg sinds de ontginningen en de verdeling van de kosten van deze zorg. In de periode 900-1300 werd het veengebied in Holland door ontginning bewoonbaar gemaakt. Ontginning betekende voornamelijk ontwatering, waardoor de veengrond begaanbaar werd. Hiervoor werden talrijke sloten gegraven en andere waterstaatswerken aangelegd. Het onderhoud van deze werken kwam in handen van de ambachten. De ambachten rond Leiden waterden eerst af op de Oude Rijn, die bij Katwijk in zee uitmondde. In de twaalfde eeuw verzandde de monding, waardoor de afwatering bemoeilijkt werd en er wateroverlast ontstond. Vijftien ambachten sloegen de handen ineen en verlegden hun afwatering naar het noorden door de watergangen de Zijl en de Does te graven. Deze watergangen kwamen uit in de meren die later het Haarlemmermeer zouden vormen. Via het Spaarne loosde men nu het water door sluisen in de Spaarndammerdijk op het IJ.

Uit de bovenlokale coördinatie die nodig was om het graafwerk in goede banen te leiden, is het hoogheemraadschap van Rijnland ontstaan. In 1255 is voor het eerst in een schriftelijke bron sprake van 'heemraden van de Spaarndam'. Deze heemraden hielden toezicht op het onderhoud van waterstaatswerken die een regionaal belang dienden. Het territoir viel al snel grotendeels samen met het aan het eind van de dertiende eeuw ontstane baljuwschap Rijnland. De baljuw van Rijnland was tevens dijkgraaf. Samen met de heemraden vormde hij een college van toezicht met wetgevende en rechtsprekende bevoegdheden. Het functioneren van het college van dijkgraaf en heemraden (later hoogheemraden genoemd) als toezichthouder kostte geld, evenals het onderhoud van enkele bruggen in Leiden en Leiderdorp en de aanleg van nieuwe werken ten behoeve van de regio. Het college van Rijnland mocht deze kosten achteraf omslaan over de ambachten. Het ging om relatief geringe bedragen, maar door het voeren van een

Eerste pagina van het meetverslag van het ambacht Noord-Waddinxveen, gemaakt door landmeter Pieter Sluyter, 1543 (Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden)

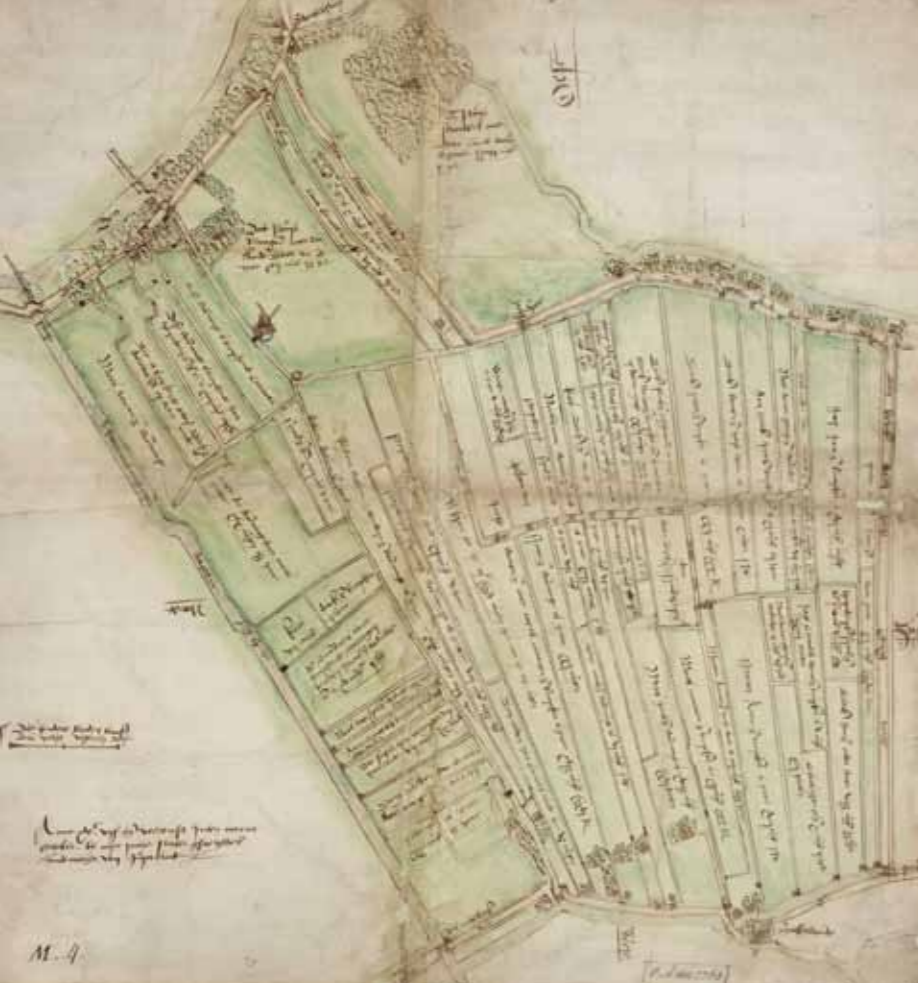
centralisatiepolitiek in de vijftiende eeuw wist het college steeds meer onderhoudswerkzaamheden van de ambachten naar zich toe te trekken. Deze monetarisering of 'gemeenmaking' leidde tot een verbetering van de kwaliteit van het onderhoud (slechts één verantwoordelijk orgaan), maar ook tot een forse stijging van de kosten. Hierdoor stegen ook de omslagen over de ambachten, hoewel deze nu natuurlijk geen eigen kosten meer hoefden te maken voor het onderhoud van de gemeenlandswerken.

De meting van 1543-1544

De basis voor de omslagen over de ambachten vormde de oppervlakte landbouwgrond uitgedrukt in morgens (een morgen is ongeveer 0,85 hectare). Vandaar ook de naam morgengeld. Het aloude principe van deze omslagheffing was morgen-morgens-gelijk, wat betekende dat elke morgen land, of het nu goede of slechte grond betrof, even zwaar meetelde. Dit principe kwam ook tot uiting in de eed die hoogheemraden bij de aanvaarding van hun ambt uitspraken: 'den lagen acker doen gelijken den hoghen, den

Een meetketting die de landmeter bij zijn werk gebruikte (Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden)

quaden acker gelijken den goeden'. In de praktijk was de belastingquote van een ambacht vaak lager dan het daadwerkelijke aantal morgens. Morgens met slechte grond werden op het totaal in mindering gebracht. Ondanks de bestaande praktijk ontdekten de Rijnlandse rentmeesters Dirk en Jan van Brouhoven rond 1540 toch grote onnauwkeurigheden in de administratie van de ambachten. Dit leidde ertoe dat dijkgraaf en hoogheemraden op 26 mei 1540 een besluit namen dat alle ambachten geheel moesten worden opgemeten. De landmeters Pieter en Jacob Sluyter, Simon Meeuwzoon van Edam en Coenraet Oelenzoon, allen beëdigd landmeter van Rijnland, werden belast met de uitvoering van deze meting. Van de ambachten werd alle medewerking geëist. Zo moest het ambachtsbestuur de grenzen van het ambacht aangeven en dit met schriftelijke bewijsstukken staven. Ook werden de eigenaren en pachters verplicht om op een nader vast te stellen dag op hun percelen aanwezig te zijn om aanwijzingen te geven, waarbij ze tevens hun naam en woonplaats moesten

Kaart van de Grote Polder onder Zoeterwoude met daarop ingetekend de percelen land met hun eigenaren of gebruikers, door Pieter Sluyter, 1545. Sluyter was eerder ook belast met de opmeting van het ambacht Zoeterwoude, maar maakte deze kaart later voor een ander doel. Hij gebruikte hiervoor wel de gegevens uit zijn meetverslag (Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden)

Bij de opmeting volgden de landmeters een bepaalde route door het ambacht, dat vaak in blokken was verdeeld.

als eerste in 1545 in het geweer. Het bestuur gaf aan dat het in 1496 nog was aangeslagen voor 1800 morgen, maar dat de hoogheemraden het morgental hadden verminderd tot 1500 vanwege de onvruchtbaarheid van het gebied en de oeverafslag langs het Haarlemmermeer. Steeds meer ambachten voegden zich bij het protesterende Aalsmeer, waardoor er een groot proces ontstond voor het Hof van Holland. Omdat het Hof er niet uitkwam, kwam de zaak zelfs in handen van de Geheime Raad in Brussel. In 1549 besloot deze dat het principe morgen-morgensgelijk niet gehandhaafd kon blijven. Voortaan moest de taxatiewaarde van de grond de doorslag geven of het perceel wel of niet belastbaar was. Het kwam hierop neer dat de voor de meting bestaande praktijk verheven werd tot de norm voor de omslagheffing. Ambachten konden weer onderhandelen over hun quote. Er werden taxateurs en commissarissen aangesteld die van elk perceel de waarde bepaalden en vastlegden. De leggers die zo ontstonden, gaven alleen de belastbare oppervlakte (fiscale morgens) aan en niet de werkelijke oppervlakte (metrische morgens). In 1553 werd over de nieuwe praktijk een overeenkomst gesloten tussen Rijnland en de ambachten: het 32-jarig akkoord. Tot 1841 werd dit akkoord telkens met eenzelfde periode verlengd.

Morgenboeken

In de archieven van Rijnland is van bijna alle ambachten een meetverslag uit 1543 of 1544 bewaard gebleven. Alleen van Voorschoten ontbreekt het, evenals van een aantal ambachten langs de Spaarndammerdijk. Deze laatste waren in de jaren

De Mathematicus, door Jan Lievens, circa 1666. Schilderij voorstellende een wiskundige met zijn attributen. Hierin kan een verwijzing naar de landmeter worden gezien, een belangrijke functionaris bij het hoogheemraadschap (Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden)

1509-1511 diverse malen zwaar getroffen door dijkdoorbraken en hadden daarom vrijstelling van het morgengeld ontvangen. Het bijhouden van de legger was een taak van de schout. In 1560 ordonneerden dijkgraaf en hoogheemraden op straffe van flinke boetes dat eigendoms- en pachtvergangen binnen drie maanden in

de legger moesten worden verwerkt. Het belasten van de schouten hiermee leidde tot problemen, omdat sommige schouten er voordeel uit probeerden te trekken door de legger onder zich te houden en meer schrijflonen te eisen. In 1563 vernietigden dijkgraaf en hoogheemraden daarom de keur uit 1560 en vaardigden een nieuwe keur uit. Voortaan waren de ambachtsbewaarders met het beheer van de leggers belast. Deze functionarissen traden om de twee jaar af. De kans op fraude werd zo kleiner. In de nieuwe keur werd tevens bepaald dat de ambachtsbewaarders elk schrikkeljaar een uittreksel uit de legger bij Rijnland moesten indienen. Rijnland probeerde hiermee een betere administratie te garanderen en stelde zo ook periodiek de gegevens veilig, mochten deze door een calamiteit bij de ambachten verloren gaan. Deze laatste keurbepaling verklaart waarom de reeks morgenboeken in Rijnlands archief na de meetverslagen van 1543 en 1544 pas start in 1564. De morgenboeken in Rijnlands archief lopen door tot in de negentiende eeuw. Helaas zijn ze niet van alle ambachten compleet bewaard gebleven. Het meest recente morgenboek is dat van het ambacht Koudekerk uit 1852. Na dat jaar komen ze niet meer voor. Rijnland schakelde voor het heffen van zijn omslag over op de gegevens van het Kadaster, een rijksdienst die in 1832 werd ingesteld en een openbaar register van onroerende zaken bijhield. De term morgengeld was definitief verleden tijd.

Bron voor genealogisch onderzoek

Voor genealogen vormen de morgenboeken een mooie bron voor het reconstrueren van het onroerendgoedbezit van een persoon, familie of instelling. Bij de opmeting volgden de landmeters een bepaalde route door het ambacht, dat vaak in blokken was verdeeld. De leggers die later op basis van de meetverslagen werden gemaakt en de uittreksels die elk schrikkeljaar aan Rijnland werden toegezonden, volgden ook deze oorspronkelijke route. Dit maakt het raadplegen van de morgenboeken redelijk eenvoudig. Elk perceel komt ongeveer op dezelfde plaats in het volgende of vorige morgenboek voor. Het grondbezit of grondgebruik kan zo vaak over een lange periode worden gevolgd. Het meest betrouwbaar zijn de meetverslagen uit 1543 en 1544. De namen van eigenaren en pachters hierin zijn voor nagenoeg 100 procent juist. De hoge boetes op onzorgvuldigheid in het beheer en de maatregelen die het college van Rijnland bij de keur van 1563 nam, zorgden ook voor een volledige en betrouwbare administratie van de op de meetverslagen gebaseerde leggers. Toch moet hier de nodige voorzichtigheid in acht worden genomen. De tenaamstelling van de percelen hoeft niet altijd conform de werkelijkheid te zijn. Eigendomsovergang werd voornamelijk geregistreerd bij boedelscheiding en niet na versterf of boedelmenging. Soms hebben onderzoekers geconstateerd dat naamsvermeldingen niet kloppen, omdat de persoon in kwestie in dat jaar al overleden was. Hierbij moet bedacht worden dat het de ambachten hoofdzakelijk te doen was om een belastingplichtige te kunnen achterhalen. Bij versterf

Het gemeentehuis van Rijnland aan de Breestraat in Leiden, door Abraham Rademaker. Gravure uit het in 1732 te Amsterdam verschenen boek Rijnlands fraaiste gezichten (Hoogheemraadschap Rijnland, Leiden)

Het roeprapje (verhoging voor de stadsomroeper) aan de voorgevel van het Leidse stadhuis met daarachter in de gevelmuur de Rijnlandse roede, voet en duim. De stad Leiden handhaafde hiermee het regionale matenstelsel (foto auteur)

is het daarom, vooral in kleine gemeenschappen, niet nodig om de percelen over te boeken op naam van de erven als het om bijvoorbeeld de echtgenote of

kinderen van de overledene gaat. In dit licht is het verstandig de gegevens uit de morgenboeken te combineren met – indien beschikbaar – andere bronnen om een zo betrouwbaar mogelijk beeld te krijgen. Een voorbeeld kan zijn de bekende begraafregisters, transportakten of kohieren van gewestelijke of landsbelastingen. De morgenboeken in Rijnlands archief zijn op zichzelf uniek. In de archieven van de ambachten zijn de oorspronkelijke leggers veelal verloren gegaan. Vooral de morgenboeken van voor 1600 hebben hun waarde, omdat andere bronnen uit die periode vrij schaars zijn.

Online toegankelijk

In de studiezaal van Rijnland worden morgenboeken regelmatig opgevraagd, maar toch is het een naar verhouding weinig geraadpleegde bron. Zeker in vergelijking met bijvoorbeeld de kohieren van de gewestelijke belastingen (1543-1579), die bij het Nationaal Archief worden bewaard. Om de morgenboeken bij een groter publiek onder de aandacht te brengen, heeft Rijnland besloten ze integraal te digitaliseren en op internet aan te bieden. In 2013 zijn alle morgenboeken gedigitaliseerd door het bedrijf GMS digitaliseert in Alblasserdam.

Dit project leverde in totaal 115.000 scans op. Al deze scans worden begin 2014 gepubliceerd in de Archiefbank op archieven.nl. Dat betekent dat vanuit de beschrijvingen in de inventaris van het Oud Archief Rijnland kan worden doorgelinkt naar de scans. Elke scan is gratis in te zien en op de tekst kan tot in detail worden ingezoomd. Hiermee kan iedereen wereldwijd en op elk moment gebruik maken van deze unieke prekadastrale bron.

Gert Koese is werkzaam als archivist bij het hoogheemraadschap van Rijnland in Leiden en als archivaris bij het hoogheemraadschap van Schieland en de Krimpenerwaard in Rotterdam.